

XX ASRNING 20-YILLARIDA BUXORO ME'MORIY OBIDALARINING TA'MIROTI MASALASI

ВОПРОС РЕСТАВРАЦИИ АРХИТЕКТУРНЫХ ПАМЯТНИКОВ БУХАРЫ В 20-Е ГОДЫ XX ВЕКА

THE ISSUE OF RESTORATION OF ARCHITECTURAL MONUMENTS OF BUKHARA IN THE 20S OF THE XX CENTURY

Abdullayeva Dिल्фуза Abduljalilovna¹¹Abdullayeva Dिल्фуза Abduljalilovna

– Buxoro davlat universiteti, Arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada XX asrning 20-yillarida Buxoro me'moriy obidalarining ta'miroti masalasi Turkkomstaris tashkilotining faoliyatiga doir hujjatlar asosida yoritiladi. Tarixiy yodgorliklar muhofazasi va ta'mirlanishi bo'yicha tashkil etilgan ekspeditsiyalar va ularning ahamiyati hamda mazkur davrda ta'mirlash ishlarining o'ziga xos jihatlari, yodgorliklarga bo'lgan munosabat xususida ma'lumotlar keltirilgan.

Аннотация

В данной статье на основе документов, связанных с деятельностью организации Турккомстарис, освещается вопрос реставрации архитектурных памятников Бухары в 20-х годах XX века. Представлены сведения об экспедиции, организованной для охраны и ремонта исторических памятников и их значение, отношении к памятникам, а также особенности ремонтных работ в этот период.

Abstract

This article, based on documents related to the activities of the organization Turkkomstaris, highlights the issue of restoration of architectural monuments in Bukhara in the 20s of the XX century. Information about the expedition organized for the protection and repair of historical monuments and their significance, attitude towards monuments, as well as the features of repair work during this period are presented.

Kalit so'zlar: Turkkomstaris, D.I.Nechkin, F.Xo'jaev, A.A.Semyonov, D.A.Morozov, ekspeditsiya, Abdullaxon, Nodir Devonbegi, Mirzo Ulug'bek madrasalari, ta'mirlash.

Ключевые слова: Турккомстарис, Д.И.Нечкин, Ф.Ходжаев, А.А.Семенов, Д.А.Морозов, экспедиция, Абдуллахан, Надир Девонбеги, медресе Мирзо Улугбека, ремонт.

Key words: Turkomstaris, D.I.Nechkin, F.Khodjaev, A.A.Semenov, D.A.Morozov, expedition, Abdullah Khan, Nadir Divan begi, Mirzo Ulugbek madrasah, repair.

KIRISH

XX asrning 20-yillaridagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy vaziyat madaniy yodgorliklarni muhofazasi bilan shug'ullanadigan vakolatli tashkilot tuzishni taqozo etganligi kuzatiladi.

Mazkur davrda Turkistonda tarixiy yodgorliklar muhofazasini tashkil etish vazifasi dastlab respublika Markaziy Arxiv boshqarmasi (Suardel – Markaziy Arxiv boshqarmasi 1919-yil 30-oktyabrda tashkil topgan. Keyinchalik "Muzey ishi, qadimiy yodgorliklar va san'atni muhofaza etish Turkiston qo'mitasi" tuzilishi uchun asos bo'lib xizmat qilgan) ixtiyorida edi. Bu borada 1920-yil 30-yanvarda Turkiston ASSR MIQ tomonidan "Fan va san'at, tarixiy yodgorliklar muhofazasini Suardel ixtiyoriga o'tkazish" haqida dekret qabul qilinadi[1]. Shu bilan birga faoliyati to'xtab qolgan Turkiston arxeologiya havaskorlar to'garagi va rus geografiya jamiyatining Turkiston bo'limi vazifalari ham tashkilot zimmasiga yuklatildi. Endilikda o'lkadagi arxeologik tadqiqotlar, yodgorliklar muhofazasi bilan bog'liq barcha ishlar Suardel zimmasiga o'tadi. Tarixiy yodgorliklarni ro'yxatga olish, muhofaza qilish, ta'mirlash va ilmiy asosda o'rganish kabi masalalar tashkilotning asosiy yo'nalishlari sifatida belgilandi. Tashkilot rahbari D.I.Nechkinning o'lkadagi hokimiyat vakillari hamda markaz mas'ullari bilan olib borgan yozishmalarini o'rganish uning Buxoro me'moriy obidalarini ta'mirlashda qo'shgan hissasi va bu boradagi mas'uliyatli yondashuvini ham ko'rsatdi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. XX asrning 20-yillarida Buxoro me'moriy obidalarining ta'mirlanishi va ushbu jarayon bilan bog'liq masalalarni o'rganishda arxiv hujjatlari

TARIX

birlamchi manba bo'lib xizmat qiladi. O'zbekiston Milliy arxividagi Turkkomstaris va Sredazkomstaris–R-394-fondning 3, 14, 21, 122, 128, 186 – yig'majildlarida Muzey ishlari, qadimgi yodgorliklar hamda san'at va tabiat muhofazasi bo'yicha Turkiston qo'mitasi (Turkkomstaris), keyinchalik O'rta Osiyo qo'mitasi (Sredkomstaris)larning faoliyati natijasida Buxoro hududiga uyushtirilgan ekspeditsiyalar, ilmiy safarlar hamda taftish komissiyalarining hisobotlari jamlangan. Ushbu manbalarning tahlili, ularda Buxoro tarixiy yodgorliklarining muhofazasi va ularni ta'mirlash, qayta tiklash ishlariga munosabat masalasi aks etganligini ko'rsatdi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ushbu maqolani yozishda muammoviy tahlil, xronologik izchillik, qiyosiy tahlil kabi ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanildi. XX asrning 20-yillarida Buxoro me'moriy obidalarining ta'mirlanishi bilan bog'liq masalalar mazkur usullar yordamida yoritildi.

NATIJA VA MUHOKAMA

Shuni ta'kidlash joizki, 1920-yilning sentyabr oyida Buxoro me'moriy obidalarini ro'yxatga olish, qo'lyozma hujjatlarni aniqlash va jamlashni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan ekspeditsiya shakllantiriladi. Chunki, Buxoroda sovet hokimiyati o'rnatilish davrida ko'plab tarixiy binolarga ziyon yetgan, ayrimlari vayrona holga kelib qolgan edi.

Ekspeditsiya tarkibiga D.I.Nechkin, akademik V.V.Bartold, Ommaviy kutubxona direktori Y.K.Betger, arxeolog V.L.Vyatkin, Sharq instituti o'qituvchisi-tarjimon P.E.Kuznetsov hamda professor A.E.Shmidtlar kiritilgan[2].

Buxoro shahridagi qadimiy, san'at ashyolari, kitob va qo'lyozma materiallarini saqlash to'g'risida chora-tadbirlarni belgilash maqsadida 1920-yil 30-sentyabr kuni D.I.Nechkin raisligidagi yig'ilish bo'lib o'tadi. Unda mavjud qo'lyozma kitoblar asosida kutubxona tashkil etish, ularni bo'limlarga ajratish va kataloglashtirish, vaqf hujjatlarini jamlash va saqlash ishiga mas'ul bo'lgan vaqf ishlari bo'yicha qo'mita tashkil qilish, buzilish ehtimoli katta bo'lgan tarixiy-me'moriy yodgorliklarda restavratsiya va ta'mirlash ishlarini olib borish choralarini ko'rish, Buxoro Xalq Sovet Respublikasidagi mavjud arxiv hujjatlarini to'plash, Buxoro davlat muzeyini tashkil etish maqsadida shaxsiy kolleksiyalardan muzey ahamiyatiga ega buyumlarni ko'zdan kechirish kabi masalalar ko'rib chiqiladi[3].

Komissiya hisobotlarini o'rganish jarayonida, ekspeditsiya davomida 380 ga yaqin qo'lyozma va hujjatlar yig'ilib, ro'yxatga olinganligi ma'lum bo'ldi[4]. Shu bilan birgalikda Buxoro inqilobiy qo'mitasi bilan hamkorlikda barcha ta'mirtalab va buzilish xavfi mavjud obidalar aniqlanib, ularni saqlab qolish chora-tadbirlari ishlab chiqildi. Registon maydonini vayron bo'lgan qurilishlardan tozalash zarurligi aniqlanadi va birlamchi ta'mirlash ehtiyojiga ega yodgorliklar ro'yxati tuziladi. Jumladan, Ko'k gumbaz, Minorayi kalon, Ark qo'rg'oni, Modarixon madrasasi kabilardir.

Ta'kidlash o'rinliki, mazkur davrning o'ziga xos xususiyati sifatida yodgorliklar muhofazasi yo'nalishida ilk tashkiliy yillar bo'lgani kuzatiladi. Bu Turkkomstaris, Sredkomstaris keyinchalik Uzkomstaris kabi maxsus muassasa va tashkilotlarning ta'sis etilganligida namoyon bo'ladi.

Dastlab, Turkistonda *"Muzey ishi, qadimgi va san'at yodgorliklarini muhofaza qilish Komissiyasi"* va Nizomi tasdiqlanadi. Ushbu komissiya o'z oldiga tarixiy yodgorliklarni ilmiy jihatdan o'rganish, ularni ro'yxatga olish, muhofaza qilish, ta'mirlash kabi vazifalarni qo'ygan edi. Keyinchalik mazkur komissiya *"Muzey ishlari, Turkiston o'tmish va san'at yodgorliklari muhofazasi Bo'limi"*ga aylantiriladi. Tashkilot rahbari sifatida D.I.Nechkin tayinlanadi. 1921-yil 12-aprel sanasida esa Maorif xalq komissarligi tomonidan muassasa qo'mitaga o'zgartirilib Nizom tasdiqlanadi.

Turkiston ASSR XKK dekretiga muvofiq 1921-yil 22-may kuni Maorif xalq komissarligi tarkibida *"Tabiat, san'at, qadimiy yodgorliklarni saqlash va muzey ishlari bo'yicha Turkiston qo'mitasi"* – Turkkomstaris ta'sis etildi. Endilikda, ushbu tashkilotning qaror va farmoyishlari barcha mahalliy hokimiyatlar uchun majburiy etib belgilandi[5]. Bu tarixiy va madaniy yodgorliklar muhofazasiga rahbarlik qiluvchi davlat boshqaruvi tizimining o'rnatilganligi huquqiy jihatdan asoslanganligini anglatadi.

Turkkomstaris keng ko'lamda faoliyat olib boruvchi, yagona ilmiy-uslubiy va amaliy markaz sifatida namoyon bo'lganligini ko'rish mumkin. Mazkur tashkilot oldida o'lka tajribasida uchramagan juda murakkab masalalarni hal qilish mas'uliyati turardiki, bu borada uning o'z

vakillarini ilmiy safarlarga yuborish, joylarda komissiya (hay'at)lar ta'sis etish, ekspeditsiyalar tashkil qilish kabi tadbirlarni amalga oshirganligi ahamiyatli. Bu qo'mita bo'limlari faoliyatining kengayishiga ham xizmat qilgan.

Tarixiy yodgorliklarni saqlash va asrash shuningdek, arxeologik, etnografik, botanik, zoologik, geografik, geologik, paleontologik ekspeditsiyalarni amalga oshirgan mazkur qo'mita 1921-1925-yillar mobaynida jami 46 ta, shundan yodgorliklar va arxeologiya yo'nalishlari bo'yicha 19 ta ekspeditsiya hamda olim-mutaxassislarning ilmiy safarlarini uyushtirgan. Buning natijasida 52 ta tarixiy yodgorliklar ro'yxatga olindi[6]. Ushbu ekspeditsiyalar ma'lum hududiy va umumiy xususiyatlarni o'rganishga yo'naltirilganligi bilan ajralib turadi.

Tashkilot faoliyatiga doir hujjatlarning tahlili, 1922-yilga mo'ljallangan ishlar rejasining to'rtinchi bandi Buxoroga tashrif buyurish va Turkkomstaris hamda BXSР hukumati o'rtasida tarixiy yodgorliklarning muhofazasi yuzasidan aloqalarni yo'lga qo'yish masalasidan iboratligini ko'rsatdi[7]. Qo'mitaning 1923-yil yanvar oyidagi yig'ilishida tinglangan A.A.Semyonovning "Buxoro shahrida olib borilgan arxeologik qazuv ishlari va Somoniylar maqbarasi to'g'risida"gi ma'ruzasi ham aynan ushbu maqsadga yo'nalganligini anglash mumkin. Qolaversa, yig'ilish bayonnomasiga ilova tarzida berilgan ma'lumotnoma hujjatining tahlili natijasida shu narsa ma'lum bo'ldiki, Turkkomstarisning Buxorodagi faoliyati uchun ruxsat olish masalasi 1923-yil yanvardagi D.I.Nechkin va BXSР hukumat rahbari F.Xo'jaev o'rtasidagi kelishuvga asoslanadi.

Unga muvofiq, Buxoro hududidagi arxeologik qidiruv ishlari uchun zarur mablag'ning teng yarmi Turkkomstaris hisobidan, qolgan qismi esa BXSР hukumati hisobidan ajratilishi belgilangan. Ushbu kelishuv Turkkomstaris uchun Buxoroda rasman faoliyat olib borish imkoniyatini taqdim etdi. A.A.Semyonov arxeologik izlanishlarni Ark qo'rg'oni, Ismoil Somoniy, Sayfiddin Boxarziy maqbarasi hamda Fathobod yodgorliklarida olib borilishi, shu bilan birga Buxoro me'moriy obidalarining albom-atlasini tayyorlash zarurati xususida o'z mulohazalarini bildiradi[8]. Turkkomstaris ushbu yo'nalishdagi keng ko'lami ishlarni amalga oshirish uchun V.L.Vyatkinni munosib deb hisoblagan.

Keyinchalik O'rta Osiyo davlat universiteti professori Dmitriy Aleksandrovich Morozov ham Turkkomstaris topshirig'i asosida 1923-yil 22-avgustda tarixiy yodgorliklarni ko'zdan kechirish, ta'mirlash bilan bog'liq jarayonlarni kuzatish vazifalari bilan Buxoroga tashrif buyuradi. Unga qo'mita raisi D.I.Nechkin tomonidan Buxorodagi muzeylar hamda arxiv ishi holati bilan tanishish kerakligi tayinlanadi. Ekspeditsiya natijalari Turkkomstarisning 1923-yil 28-noyabrdagi kengash majlisida "*Tarixiy-arxeologik ekspeditsiya*" xususidagi ma'ruza shaklida bayon etiladi. Olim kuzatuvlari asosida Buxoroda olib borilgan ta'mirlash jarayonining juda sekin va qoniqarsiz amalga oshirilganligi haqida birlamchi xulosaga kelish mumkin.

D.A.Morozov obidalar holati haqida to'xtalar ekan, so'nggi harbiy harakatlar davridagi kuchli asoratlarni hamda vaqt va tabiiy omillar, shuningdek, noo'rin munosabat ta'siri kabilardan yemirilish jarayoni borayotganligining guvohi bo'lganligini ta'kidlaydi. Sekin, ammo to'xtovsiz va aniq temp bilan borayotgan ushbu jarayon qulash arafasida turgan Abdullaxon madrasasining ichki g'arbiy devorida, Ernazar elchi, Nodir Devonbegi madrasalari, Mirzo Ulug'bek hamda G'oziyon madrasalari binolarida ham ko'zga tashlanadi. Olim bu holat yodgorliklarning noo'rin ekspluatatsiyasi natijasida yanada kuchayayotganligini alohida ta'kidlab o'tadi.

Buxoroda ustun bo'lgan sharqona qadimiy ko'rinish va o'ziga xoslikni qisman bo'lsa-da, saqlab qolishga ko'mak berish maqsadida mazkur ekspeditsiya tomonidan quyidagi vazifalar belgilab olinadi: shahar chizmasini tayyorlash va barcha ijtimoiy xususiyatga ega va madaniy qurilishlarni ushbu tarxda qayd etish; tarixiylik va o'ziga xos go'zallik nishonasi sifatida diqqatga sazovor yodgorliklarni fotosuratlariga muhrlash; yodgorliklar tavsifnomasini (yaratilishi, o'zgarishi, hozirgi holati) tuzish. Ushbu vazifalar asosida BXSР maorif vazirligi fotografi M.D.Vizir yordami bilan 20 masjid, 11 ta madrasa va 5 ta maqbara kabi yodgorliklardan jami 72 dona fototasvir olinadi[9]. Yodgorliklarni tavsif etish dasturi ham rus tilida (o'zbekcha tarjimai bilan – D.A.) tuzishga muvaffaq bo'linadi. Bunda asosan mahalliy aholidan olingan ma'lumotlarga tayanilgan. Ularning salmoqli qismi buxorolik Xo'ja Said Mahmud tomonidan bildirilgan.

D.A.Morozov ekspeditsiyasining yana bir amaliy natijasi bu harbiy topograf Shixriyans tomonidan 1922-yilda olingan tasvirlarga asoslanib, Buxoro shahrining 60 verst masshtabli tarx chizmasining yaratilishi bo'ldi. Chizma to'rt nusxada tayyorlangan. Shu bilan birga, Buxorodagi

TARIX

barcha aholi manzillari, saroy va hovlilar, ariqlar, asosiy suv bilan ta'minlash manbalari qayd etilgan xarita ham yaratildi. Mazkur xarita 1920-yilgi harbiy-topografik tasvirlarga asoslangan[10].

Turkkomstaris faoliyatiga doir hujjatlar tahlili 1924-yilda Buxoroda ilk marotaba me'moriy obidalar texnik ko'rikdan o'tkazilganligi hamda tegishli ishlar ko'lami belgilanganligini ko'rsatdi. Xususan, joriy yilning oktyabr oyida Buxoro hukumati taklifiga ko'ra, qo'mita xodimlari ishtirokida yodgorliklar texnik holati o'rganildi va fotofiksatsiya ishlari amalga oshirildi.

Natijada, arxitektor M.Y. Ginsburg tomonidan 32 ta yodgorlikning 9x12 va 10x15 o'lchamli 272 donadan iborat foto tasvirlari olingan[11]. Jumladan, Mir arab, Abdulazizxon, Mirzo Ulug'bek, Modarixon, Abdullaxon, Nodir Devonbegi, G'oziyon madrasalari, Mog'oki Ko'rpa, ChashmaiAyub, Ismoil Somoniy, Nodir Devonbegi kabi maqbara va xonaqohlar, Masjidi Kalon, Fathobod, Namozgoh, Xo'ja Zayniddin masjidlari, Zindon hamda Bahovuddin Naqshband me'moriy majmuasining mavjud holatlari suratlarda muhrlangan shuningdek, bir necha qadimiy hovlilar tarixlari chizilgan. Ko'zdan kechirilgan yodgorliklardan to'qqiztasi avariya holatida deb topilib, zudlik bilan ta'mirlash ishlari olib borilishi belgilangan.

O'z navbatida BXSР Maorif nozirligi tomonidan maxsus komissiya(hay'at) tuzilib, unga Maorif noziri M.Saidjonov raislik qiladi va arxitektorlar M.Y.Ginsburg, V.A.Krasilnikov bilan hamkorlikda ish olib borildi. Me'moriy yodgorliklar holatini o'rganishni asosiy vazifasi sifatida belgilagan ushbu komissiya a'zolari tomonidan Ismoil Somoniy, Bayonqulixon maqbarasi, Mir Arab, Abdulazizxon, Ulug'bek, Ko'kaldosh, Xiyobon, Abdullaxon, Modari Abdullaxon madrasalari ko'zdan kechirilib, tegishli aktlar tuziladi. 1925-yil 15- iyunda ushbu aktlar asosida arxitektor M.M.Loginov tomonidan umumiy summasi 331.916.31 tiyinni tashkil qilgan dastlabki smeta hujjatlari tayyorlangan[12]. Bu o'z navbatida mazkur davrda asosan yodgorlikni asl holatiga qaytarishdan ko'ra, uni saqlab qolish va texnik ta'mir ishlariga ahamiyat qaratilganligini ko'rsatdi. Smeta hujjatlari dastlab mablag'lar asosan birlamchi, eng zarur ta'mir ishlari uchungina ajratilganligidan dalolat beradi.

XULOSA

XX asrning 20-yillarida Buxoro me'moriy obidalarining ta'miroti masalasi Turkkomstaris va uning joylarda tashkil etilgan komissiyalari bilan bevosita bog'liq bo'ldi. Tarixiy yodgorliklar muhofazasi va ta'mirlanishi bo'yicha Turkkomstaris tomonidan mutaxassis-olimlardan iborat komissiyalar tuzish va tarixiy-arxeologik, topografik yo'nalishdagi ekspeditsiyalar hamda sohaga doir vazifalar ijrosi uchun ilmiy safarlar tashkil qilish kabi ishlar amalga oshirilgan.

Mutaxassislarning Buxoro hududiga tashriflari natijasida me'moriy obidalarining muhofazasi, ro'yxatga olinishi va ta'mirlanishi borasida salmoqli natijalarga erishildi. Biroq, mavjud ma'lumotlar mazkur davrda amalga oshirilgan ishlar asosan yodgorlikni saqlab qolishga qaratilgan birlamchi texnik ta'mir doirasidagina olib borilganligini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Культурное строительство в Туркестанской АССР: Сборник документов: Т.1. – Ташкент, 1973. – С. 350. (Cultural construction in the Turkestan ASSR: Collection of documents: Vol. 1. – Tashkent, 1973. – P. 350.)
2. O'zMA, R-394-fond, 1-ro'yxat, 186-yig'majild, 53-varaq. (CAUz, R-394-fund, List 1, collection 186, sheet 53).
3. O'zMA, R-394-fond, 3-ro'yxat, 3-yig'majild, 5-7-varaqlar. (CAUz, R-394-fund, List 3, collection 3, sheet 5-7).
4. O'zMA, R-394-fond, 1-ro'yxat, 122-yig'majild, 10-varaq. (CAUz, R-394-fund, List 1, collection 122, sheet 10).
5. O'zMA, R-394-fond, 1-ro'yxat, 122-yig'majild, 5-varaq. (CAUz, R-394-fund, List 1, collection 122, sheet 5).
6. O'zMA, R-394-fond, 1-ro'yxat, 128-yig'majild, 11-varaq. 1-ro'yxat, 193-yig'majild, 6-18-varaqlar. (CAUz, R-394-fund, List 1, collection 128, sheet 11; List 1, collection 193, sheet 6-18).
7. O'zMA, R-394-fond, 3-ro'yxat, 14-yig'majild, 30-varaq. (CAUz, R-394-fund, List 3, collection 14, sheet 30).
8. O'zMA, R-394-fond, 1-ro'yxat, 21-yig'majild, 23-varaq. (CAUz, R-394-fund, List 1, collection 21, sheet 23).
9. Texnik vositalarning yetishmasligi va sifat darajasi sababli faqatgina 36 dona surat sifatli chiqqan.
10. O'zMA, R-394-fond, 1-ro'yxat, 122-yig'majild, 10-varaq. (CAUz, R-394-fund, List 1, collection 122, sheet 10).
11. O'zMA, R-394-fond, 1-ro'yxat, 182-yig'majild, 41-varaq. (CAUz, R-394-fund, List 1, collection 182, sheet 41).
12. O'zMA, R-394-fond, 1-ro'yxat, 92-yig'majild, 16-varaq. (CAUz, R-394-fund, List 1, collection 92, sheet 16).